

УДК 801.5+802.0

І.М. Рудик,
кандидат філологічних наук, доцент;
І.С. Муратова,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

МОВНІ ЗНАКИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ МАНІПУЛЯЦІЇ Й ВЕРБАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті досліджується можливість використання мовних знаків з метою маніпулювання громадською свідомістю й захисту власних інтересів. Автори розглядають маніпуляцію як спосіб реалізації символічної влади та порівнюють її характерні ознаки з ознаками вербальної агресії. Маніпуляція й вербальна агресія аналізуються в межах політичного дискурсу.

Тематика лінгвістичних розвідок останніх років свідчить про зацікавленість філологів у дослідженні ролі мови в суспільстві. Мова не лише описує соціальну дійсність, а є невід'ємним засобом творення і перетворення цієї дійсності. Саме тому видається аксіоматичним твердження М. Фуко, що суспільство контролюють ті, хто здатні визначати значення слів. Таким чином, актуальність запропонованого дослідження полягає у дослідженні використання мовних ресурсів як засобу боротьби за владу й маніпуляції громадською свідомістю.

Метою роботи є визначення кореляцій між поняттями "влада", "маніпуляція", "агресія", й аналіз їх місця в політичному дискурсі.

Сутність цих понять цікавить вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчають різні аспекти мовленнєвої взаємодії з позицій прагмалінгвістики, теорії діалогу, когнітивної лінгвістики, риторики. Цей інтерес почав формуватися ще в середині минулого століття. Так, якщо розглядати лінгвістичний знак, згідно Ф. де Соссюра, як довільний, якщо визнавати відсутність будь-якого логічного чи природного зв'язку між словом і ідеєю, між звуком і позначуваною ним реальністю, між означенням і означуваним, то слід погодитися з поглядом на мову як систему, в основі якої лежить поняття довільності (див., напр., [1: 689]). Значення слів постійно змінюються, як правило, непомітно для користувачів мови; і ці зміни, хоча й опосередковано, відображають виключно інтереси домінуючих груп чи класів [1: 676]. Доступ до процесу творення й перетворення мовних знаків (або символів) є нічим іншим, як символічною владою, яку визначають як *the power to constitute the given by discourse, the power to make us see and believe, the power to confirm or transform a vision of the world, and thereby a way of acting on the world, an almost magic power with which to obtain the equivalent to what is obtained by violence* [Bourdieu, цит. за 1: 679].

Кінцевою метою символічної влади є збереження соціальної дистанції між великими групами учасників владних стосунків, а до останніх ми відносимо як тих, хто застосовує владу, так і тих, до кого її застосовують. Максимально успішному досягненню цієї стратегічної мети сприяє використання таких тактик, як прихованість впливу й монополія на здійснення впливу. Оскільки тлумачення значень мовних знаків має бути підконтрольним панівним групам, у суспільстві точиться постійна боротьба за право "володіння" знаками й символами як знаряддями впливу на маси. Як зазначає Б. Мілло, *Power is a relation, the terms of which are constantly challenged* [1: 680].

Прихований характер застосування символічної влади та її вигідність певним соціальним групам дозволяють нам провести паралелі між символічною владою й маніпуляцією, яку Т. ван Дейк визначає як "комунікативну й інтерактивну практику, за якої маніпулятор здійснює контроль над іншими людьми, зазвичай проти їх волі чи всупереч їх інтересам" [2: 361]. Спираючись на таке тлумачення, пропонуємо визначати маніпуляцію як реалізацію символічної влади. Мова, як відомо, складається з трьох компонентів: фонологічного, синтаксичного й семантичного. Маніпулювання, починаючись на фонологічному рівні, сягає свого апогею на рівні семантичному, оскільки саме він є найбільш "нестабільним" мовним рівнем, адже, за словами К. Зорніга, значення, тобто семантичний об'єм слова, постійно змінюється: розширюється або звужується його обсяг, підвищується або знижується інтенсивність значення, й усі ці зміни відбуваються, аби задовольнити вимоги конкретної ситуації [3: 98]. Успішності маніпуляції, як і символічної влади, сприяє її прихований характер і, таким чином, непомітність для адресата.

З іншого боку, явище маніпуляції суміжне з явищем вербальної агресії, оскільки останню також характеризує спланованість впливу і його вигідність для адресанта (на відміну від комунікативної невдачі, яка є небажаним для адресанта порушенням процесу спілкування). Однак, відносячи маніпуляцію і вербальну агресію до споріднених явищ, які мають спільний сектор комунікативних дій, Т.О. Воронцова справедливо вважає їх комунікативними явищами різного порядку:

Во-первых, при манипулировании адресант скрывает свои истинные интенции высказывания и стремится к тому, чтобы адресату была очевидна только внешняя цель высказывания. Речевая

агресія вповне допускає відкриті комунікативні стратегії (хоча може бути й імпліцитною). Во-вторых, если речевая агрессия – это всегда негативное воздействие, прямое или опосредованное, то манипулятивное воздействие может осуществляться через позитив, например, комплимент, похвалу и т.д. [4: 14].

Хоча проаналізовані види мовленнєвої поведінки (маніпуляція як реалізація символічної влади й вербальна агресія) притаманні будь-якому дискурсу, вважаємо **інституціональний дискурс** їх "природним середовищем", оскільки саме в цьому виді дискурсу мовець є представником певного соціального інституту, що вимагає дотримання встановлених статусно-рольових і ситуаційно-комунікативних норм. У такому спілкуванні особистісні якості нівелюються й відступають на другий план. Інституціональний дискурс традиційно протиставляють дискурсу персональному (особистісному), в якому мовця розглядають як особистість із притаманними їй особливостями [5: 54].

Інституціональний дискурс зводиться до зразків вербальної поведінки, що склалися в суспільстві стосовно закріплених сфер спілкування [6]. В основі інституціональних форм спілкування лежать визначені соціальні правила. Згідно цього, ми за О.Л. Михальовою визначаємо інституціональний дискурс як вербально-розумову діяльність, яка має місце між представниками певних соціальних інститутів у певних соціокультурних умовах. На думку В.І. Карасіка, можливо виокремити, відносно сучасного соціуму, наступні основні види інституціонального дискурсу: юридичний, військовий, медичний, педагогічний, релігійний, рекламний та ін. О.Л. Михальова відносить до зазначеного ряду інституціональних дискурсів політичний дискурс. Для означення типу інституціонального дискурсу необхідно брати до уваги статусно-рольові характеристики учасників спілкування та мету спілкування. Основним критерієм для виокремлення з ряду інституціональних політичного дискурсу може слугувати тематичне визначення мети – боротьба за владу. У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що всі комунікативні стратегії в рамках політичного дискурсу повинні розглядатися як такі, що підпорядковані єдиній цілі – боротьбі за владу. Іntenція боротьби за владу – це специфічна характеристика політичного дискурсу, яка іманентно присутня в усіх жанрах і яка знаходить відображення в такій властивості політичного дискурсу, яку ми слідом за А.К. Михальською [7: 68] називаємо агональністю. Таким чином, мова може бути зрозуміла і здійснена як боротьба, причому боротьба й перемога складають головну мету спілкування.

З усіх видів інституціонального дискурсу символічна влада, на нашу думку, найтісніше пов'язана з політичним, оскільки є відображенням класової боротьби. На думку П. Бордье, *The various classes and fractions of classes are engaged in a purely symbolic struggle over the imposing of the definition of society which is most consistent with their interests* [цит. за 1: 677].

Інтерес до вивчення політичного дискурсу призвів до появи в мовознавстві нового напрямку – політичної лінгвістики. З точки зору А.М. Баранова, інтерес до вивчення політичних текстів можна пояснити кількома факторами. По-перше, внутрішніми потребами лінгвістичної теорії, яка в різні історичні періоди зверталася до реальних сфер функціонування мовної системи. По-друге, політологічними проблемами вивчення політичного мислення, його зв'язку з політичною поведінкою; необхідністю розробки методів аналізу політичних текстів і текстів ЗМІ для моніторингу різноманітних тенденцій у сфері суспільної свідомості. По-третє, соціальним замовленням – спробами звільнити політичну комунікацію від маніпуляції суспільною свідомістю [8: 245].

У межах такого підходу, в найбільш широкому розумінні під політичним дискурсом розуміється сукупність текстів, які створюються для комунікації у сфері суспільно-політичної діяльності. В.М. Базилев, наприклад, під широким поняттям політичного дискурсу розуміє російський дискурс в російській політичній сфері [8]. А.М. Баранов визначає дане поняття як сукупність дискурсивних практик, які ідентифікують учасників політичного дискурсу як таких або які формують конкретну тематику політичної комунікації [8]. О.Й. Шейгал відносить до політичного дискурсу будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких належить до сфери політики [9: 23].

Визначивши приналежність політичного дискурсу до інституціонального і окресливши його мету, розуміємо його як інституціональну, соціально-орієнтовану систему знакових форм, яка виконує певні функції, оперує власним понятійним апаратом, здійснює комунікативний вплив і характеризується полемічністю, оцінністю та агресивністю.

Як зазначалося, основною метою політичного дискурсу є боротьба за владу, яка може бути представлена "жорсткою" вербальною, яка виражає неповагу до політичного супротивника, скепсис, іронію, так і "м'якою" агресією, тобто констатацією окремих фактів та їх коментуванням. Таким чином, можна визначити, що основна мета політичного дискурсу – боротьба за владу – здійснюється через трансляцію будь-якої інформації, яка стане у пригоді учаснику політичної комунікації для досягнення мети, а саме, отримання влади. Звідси, за О.В. Белгородцевою, випливають дві функції політичного дискурсу: інформативна функція та функція впливу. Дослідниця вважає, що такі функції пов'язані з двома типами текстових ситуацій – аналітичною й полемічною. Відповідно, стилістично

нейтральні мовні засоби виконують першу (інформативну) функцію: повідомляють про стан справ, факти, події. А мовні засоби, що мають оцінне значення, зумовлені вибором автора і відповідають за другу функцію (впливу), породжують осмислення, характеристику тієї чи іншої події та виробляють у адресата відповідне ставлення до того, що відбувається [10]. Однак, на нашу думку, поділ мовних засобів на засоби інформації й засоби впливу є досить умовними, оскільки засоби обох категорій більшою чи меншою мірою виражають вербальну агресію, адже політичний дискурс є агональним і в будь-який спосіб реалізує завоювання й утримання влади. До того ж, як зазначає Е. Косеріу (цит. за [10]) "сама мова політично навантажена", оскільки є знаком солідарності чи розбіжності з іншими членами суспільства. Мова – це посередник між думкою і дією, який завжди був найважливішим фактором для політичного придушення, економічної й соціальної дискримінації [10].

При наявності безлічі політичних стилів і жанрів, комунікативних стратегій і тактик, які використовуються в політичній комунікації, науковці намагаються виокремити деякі спільні риси, притаманні різноманітним політичним текстам. Вивчення закономірностей політичного дискурсу дозволяє нам, за А.П. Чудиновим, виділити наступні типові для нього риси, які представлені у вигляді опозицій [5: 52]:

1. *Ритуальність й інформативність політичного дискурсу.* На перший погляд здається, що політичні тексти повинні бути максимально інформативними і, таким чином, реалізувати комунікативну функцію й передавати нову інформацію. Однак політичний дискурс часто виявляється ритуальним, тобто характеризується фіксованістю форм викладу та відсутністю новизни змісту.
2. *Інституціональність і особистісний характер політичного дискурсу.* У персональному дискурсі мовець виступає як особистість зі своїми особливостями. В інституціональному дискурсі він виступає як представник певного соціального інституту та носій певного соціального статусу. Політичний дискурс є переважно інституціональним.
3. *Езотеричність і загальнодоступність політичного дискурсу.* З одного боку, політичні тексти, виступи, повідомлення повинні бути зрозумілі всім пересічним громадянам, а з іншого – характеризуються езотеричністю (зрозумілістю вузькому колу спеціалістів).
4. *Редукціонізм та повнота інформації політичного дискурсу.* Під редукціонізмом політичного дискурсу розуміємо бінарність ціннісних опозицій політичної реальності, тобто двояке ставлення до одного й того ж політичного діяча або політичної події в різних часових межах.
5. *Стандартність і експресивність політичного дискурсу.* Експресивність висловлювань передбачає максимальне використання засобів виразності: стилістичних фігур (антитези, інверсії, еліпсиса, порівняння, метафори, метонімії та ін.), засобів експресивного синтаксису, трансформації фразеологізмів і т.п. Стандартність висловлювань, завдяки загальноновживаній лексиці, забезпечує їх доступність широкому колу адресатів.
6. *Діалогічність і монологічність політичного дискурсу.* Сучасний політичний дискурс характеризується, переважно, діалогічністю мовлення, оскільки він орієнтований не на самовираження, а на певний вплив.
7. *Явна та прихована оцінність політичного дискурсу.* Політичний дискурс містить в собі не лише інформацію, а й оцінку існуючих реалій. Це пояснюється передусім тим, що мета політичного дискурсу полягає не в об'єктивному описі ситуації, а в переконанні адресата й спонукання його до політичних дій.
8. *Агресивність і толерантність політичного дискурсу.* Політичну діяльність характеризує постійна діалектика агресивності, рішучої боротьби за владу, успіх якої, однак, залежить і від уміння проявити толерантність до опонентів. У сучасному політичному дискурсі комунікативна агресія проявляється у формі інвективних мовленнєвих актів.

Розглянемо приклади, які ілюструють активне використання механізмів маніпуляції, яка реалізує символічну владу, й вербальної агресії в політичному дискурсі. Зауважимо, що наведені нижче приклади взято з традиційного в США щорічного звернення президента до членів Конгресу й громадян країни, з яким Дж. Буш виступив у 2008 році:

As we meet tonight, our economy is undergoing a period of uncertainty.

– застосування маніпулятивної стратегії евфемізації, яка полягає у нейтралізації потенційно небезпечного висловлювання (на кшталт "період глибокої економічної кризи"), шляхом його перефразування. Випадки застосування цієї стратегії непоодинокі в тексті промови: *America's vital mission in Afghanistan* (замість *введення військ*);

...our troops, along with Provincial Reconstruction Teams that include Foreign Service officers and other skilled public servants (замість *цивільні та військові спеціалісти*).

У наступному прикладі:

...for the security of America and the peace of the world, we are spreading the hope of freedom.

використовується інший маніпулятивний хід – за допомогою використання відповідного контексту слухачу нав'язується думка про існування прямого зв'язку між безпекою Америки й миром в усьому світі.

З метою маніпулювання поглядами аудиторії часто "винаходять" нові терміни з максимально позитивною конотацією, як у такому прикладі:

American troops are shifting from leading operations, to partnering with Iraqi forces, and, eventually, to a protective overwatch mission.

Вербальну агресію в тексті промови Дж. Буша можна проілюструвати такими прикладами: *We've seen wedding guests in blood-soaked finery staggering from a hotel in Jordan, Afghans and Iraqis blown up in mosques and markets, and trains in London and Madrid ripped apart by bombs. ... These horrific images serve as a grim reminder: The advance of liberty is opposed by terrorists and extremists -- evil men who despise freedom, despise America, and aim to subject millions to their violent rule.*

Т.О. Воронцова називає таку вербальну агресію "вторгненням в когнітивний простір адресата", при якому адресант намагається негативізувати певний концепт (часто з досить "розмитим" значенням, як, напр., *терористи*), і, внаслідок цього, змінити його місце в картині світу адресата. Об'єкт агресії в цьому випадку об'єктивно не може брати участь в процесі комунікації [4: 17]. Крім того, в наведеному уривку активно вживається негативна оцінна лексика (див. виділені одиниці), що свідчить про застосування маніпулятивних стратегій, спрямованих на зміну картини світу адресата.

Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють вважати маніпуляцію реалізацією символічної влади і, разом з вербальною агресією, відмінною рисою інституціонального дискурсу взагалі і політичного дискурсу, зокрема. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в окресленні й класифікації стратегій і тактик вербальної агресії в політичному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Millot, B. Symbol, desire and power // Theory, culture and society. – 1988. – Vol. 5. – P. 675-694.
2. Van Dijk, T. A. Discourse and manipulation // Discourse & Society. – 2006. – № 17 (3). – P. 359-383.
3. Sornig, K. Some remarks on linguistic strategies of persuasion // Language, power and ideology. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. – P. 95-113.
4. Воронцова Т.А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19 / Челябинск. гос. ун-т. – Челябинск, 2006. – 43 с.
5. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 256 с.
6. Карасик В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000 (6). – С. 25-33.
7. Михальская А.К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике. – М.: Изд. центр "Academia", 1996. – 192 с.
8. Белгородцева О.В. Оценочность и агрессивность политического дискурса. http://www.bigpi.biysk.ru/ff/print.php?type=A&item_id=9
9. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2000. – 326 с.
10. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/Dem_PolDisk.php

Матеріал надійшов до редакції 24.04. 2008 р.

Рудик И.Н., Муратова И.С. Речевые знаки как инструменты манипуляции и вербальной агрессии в политическом дискурсе.

В статье исследуется возможность использования речевых знаков с целью манипуляции общественным сознанием и отстаивания собственных интересов. Авторы рассматривают манипуляцию как способ реализации символической власти и сравнивают ее характерные признаки с признаками вербальной агрессии. Манипуляция и вербальная агрессия анализируются в рамках политического дискурса.

Rudyk I.M., Muratova I.S. Linguistic Signs as Tools of Manipulation and Verbal Aggression in Political Discourse.

The article presents an approach to studying linguistic signs as tools of manipulating public consciousness and keeping manipulators' advantages. Manipulation is viewed by the authors as exercise of symbolic power the characteristic features of which can be compared with those of verbal aggression. The paper examines manipulation and verbal aggression in political discourse.